
יוסף דן

כשהוקמה מדינת ישראל, שלטו בציבור היהודי במדינה הצעירה שלוש תפישות שונות של היחסים הרצויים בין המורשת והלאומיות היהודית לבין המבנה המדיני החדש, ושלושתן היו המשך רציף של תפישות אידיאולוגיות ששגשוגו בתקופה שקדמה לשנת 1948. הראשונה, הלא־ציונית, טענה שיש סתירה בין יהדות לבין מדינה, ושללה את קיומה של המדינה היהודית מכל וכל. השנייה, הציונות הדתית, סברה שיש להעניק למדינה המתהווה מאפיינים יהודיים שילכו ויגברו, ילכו ויעמיקו, עד כי בסופו של דבר מדינת ישראל תהיה מדינה יהודית בכל תחומי חייה. התפישה השלישית, שהייתה דומיננטית אז, ראתה במדינה ביטוי לחברה דמוקרטית המקיימת חופש דת לכל אזרחיה, אך מבוססת על יסודות יהודיים מוצקים ומובהקים בתחום השפה (העברית), האזרחות (חוק השבות), ודיני האישות, ועל מטען תרבותי־מסורתי המהווה תשתית אשר משלבת שילוב הרמוני בין התרבות ההומניסטית־ליברלית המערבית ובין הספרות, הפילוסופיה, המוסר והערכים האנושיים שבמסורת היהודית. בשנותיה הראשונות של המדינה הייתה התפישה הראשונה, האנטי־ציונית, דחויה לקרן זוית, ובמרכז הבמה התנהל מאבק – חריף לעתים – בין הציונות החילונית לבין הציונות הדתית. למרות מאבק זה, שררה הסכמה רחבה ביחס למרכיבים היהודיים העיקריים שהם היסודות ההכרחיים לקיומה של המדינה.

בעשרות השנים האחרונות נשתנתה התמונה שינוי קיצוני ביותר. החוגים החרדיים מיתנו במידה ניכרת את התנגדותם לעצם ההווה הישראלית והמוכנים להשתלב בה. הם היום, ברובם הגדול, כבר לא אנטי־ציונים אלא לא־ציונים. ואולם באותה עת מחנה זה התרחב מאוד, בייחוד עם הקמתה וגידולה של תנועת ש"ס, והוא נמצא עתה בתנופה של התפתחות ושגשוג. באשר למחנה הציוני־דתי, חלה בו תמורה מהפכנית: רובו התמסר למאבק פוליטי למען ההתיישבות היהודית ביהודה ושומרון, וחלקים ממנו נוהרים אחר חזון משיחי סוחף. נוכח מאבק זה – שהפך למאבק מר וקשה בעקבות הסכמי אוסלו – נזנחה במידה רבה הפעילות להענקת צביון יהודי לחיי המדינה בכללה.

אך התמורה מרחיקת הלכת ביותר התחוללה במחנה הציוני החילוני, שבראשית ימי המדינה הוקיר וטיפח ערכים מוסריים ותרבותיים המבוססים על מסורת ישראל, ושקד על שילוב פנימי אמיתי בין התרבות האירופית־אמריקנית לבין מורשת היהדות. רובו של מחנה זה – שהוא הדומיננטי בהווה הישראלית כיום – התרחק והלך מכל המאפיינים הקשורים ביהדות ובמסורתה. רובה של החברה החילונית היום, מבתי הספר הממלכתיים ועד מוסדות המדע והמחקר, מזהה את היהדות עם שריפת תחנות אוטובוס, פנאטיות דתית ומשיחית, לאומנות עיוורת, בערות, טפילות חברתית והסתגרות בגטאות המנותקים מן העולם של ימינו. התחומים של יהדות שחברה זו דוחה מתרחבים והולכים, והם כוללים היום לא רק הלכה ותלמוד, אלא גם מקרא וארכיאולוגיה, ספרות עברית (פרט לספרות בת זמננו) והגות יהודית מכל סוג שהוא. תפישה ממין זה מצויה לא רק בשמאל אלא גם בקרב המנהיגים החילונים של מחנה הימין, המייצגים שאיפה פוליטית־ביטחונית מסוימת, שאינה כרוכה בפיתוח של תרבות יהודית־ישראלית היונקת מן המסורת.

זר שיבקש בקרב הכוחות הפוליטיים והתרבותיים המרכיבים את הפסיפס הישראלי כיום תשובה לשאלה במה מתבטא אופייה היהודי של מדינת ישראל, לא ימצא מי שיציג בפניו בביטחון ובאמונה תפישה רצויה כלשהי. לא קשה למצוא משאלות חסודות המתרפקות על החייאתה של תרבות יהודית מלפני שני דורות, כאשר מוסד ביאליק פרסם בכל שנה עשרות ספרי מופת בתרבות ישראל שנמצאו בכל בית משכיל, וכאשר "החברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה" אירחה אלפים רבים בכינוסיה. ואולם יש לזכור כי דברים אלו היו – ואף שלטו ברמה במרקם התרבותי הישראלי – ואינם עוד, והתרפקות עליהם היא חוויה נוסטלגית חסרת משמעות מבחינת הפעילות ההיסטורית.

אני מכבד את המשאלה המסתתרת מאחורי ניסוח השאלה שהוצגה ברב־שיח זה: "נראה עתה כי המשימה החשובה ביותר היא להבטיח את הבסיס התרבותי, הפילוסופי והמוסרי למדינה, באמצעות הצגתן של אותן שאלות שזנחו זמן רב כל כך". אך עם כל הכוונות הטובות, השאלה מציגה מציאות שאיננה אמיתית. שאלות אלה לא נזנחו, אלא נידונו בהרחבה ובהעמקה, הוצגו להן תשובות, וחלק מן התשובות אף יושמו למעשה בחיי המדינה במשך שנים רבות. לא הזנחה יש כאן, אלא מציאות שהשתנתה בצורה חריפה כל כך עד כי התשובות הישנות והטובות איבדו את כוחן. חלק מן הציבור עסוק בבניית גטאות יהודיים המנותקים מן המדינה אם כי מתפרנסים ממענקיה; חלקו האחר שטוף באימוץ כל הסממנים – בעיקר החיצוניים והתפלים – של התרבות המערבית המשתלטת והולכת על העולם כולו, ומתייחס אל המורשת היהודית בתערובת מוזרה של דחייה ואיבה, זלזול ובושה; וחלק נוסף מקדיש את כל חילו למאבק על שטחי ארץ ישראל, וכמעט איננו מוצא דרך להשפיע על ההווה התרבותית והמוסרית של המדינה. מפעם לפעם מופרחות סיסמאות נוסח "ארון הספרים היהודי", שעשרות כמותן הועלו בחמישים שנות המדינה, וכולן משובצות בתהליך ההתמוטטות וההתפוררות של זיקת החברה הישראלית החילונית למסורת היהודית. עובדה היא שהמפעל החינוכי־רוחני התוסס והנמרץ ביותר בעשור האחרון הוא זה של קבוצה לא־ציונית, הרואה במדינה רק מקור מימון חסר זהות ערכית (ש"ס). אין כל קושי לצייר חזון של עתיד אידילי שבו ישכנו יחדיו בשלום ובשלווה תרבות יהודית ותרבות אירופית, ערכים חברתיים הומניסטיים ויצירה חופשית פורחת בכל התחומים. אינני מאמין בחזון כזה משום שניסיון כן, עמוק ורציני בכיוון זה נעשה כבר לפני ימות דור, והוא נכשל כישלון אכזרי וחרוץ. כל זמן שלא נחשוף את סיבותיו של הכישלון ונשנה את המציאות שהביאה לכך, יש מעט מאוד טעם ברקימת חלומות הנעשים מנותקים יותר ויותר מן המציאות הקודרת והמחרידה שבתוכה אנו נתונים.

פרופ' יוסף דן הוא ראש הקתדרה לקבלה על שם גרשום שלום במכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים, וחתן פרס ישראל במדעי היהדות, התשנ"ז.